

Соціотопографія Овідіополя в дореформенний період

У статті розглянуто соціотопографію Овідіополя, охарактеризовано соціально-економічний розвиток, структуру землекористування, виділено особливості соціального складу населення, його зміни та трансформації. Досліджено формування соціальної інфраструктура (церкви, навчальні заклади).

Ключові слова: соціотопографія, Овідіополь, Скурта, Молдованка, вільні матроси.

Міста, що утворились і розвивались у модерний час, були позбавлені середньовічного навантаження на міську інфраструктуру у вигляді фортець, мурів тощо. Поряд з цим в XIX ст. в Російській імперії в процесі конструювання міських поселень переважало вольове рішення верховної влади. Поселення, маючи статус міст, у більшості випадків, нагадували великі села, процес перетворення окремих з них затягнувся майже на століття.

Серед значної кількості праць, в яких розглянуто розвиток міста Овідіополя у XIX ст., виділимо енциклопедичну статтю П. Семенова-Тян-Шанського [1], науково-популярне дослідження С. Аргатюка і І. Сапожнікова [2], узагальнюючі праці В. Кабузана [3], О. Середи [4] та інших.

Овідіополь виник на місці поселення періоду Оттоманської Порти Аджи-дере (у перекладі з османсько-турецької мови «гірка долина» (назва не так за смаком місцевої води)) в гірлі Дністровського лиману. Аджи-дере був найбільшим містом провінції після Очакова (периметр до 3,5 верст) і мав значний ринок вивезення пшениці і худоби (переважно баранів) до Константинополя [4]. 1789 р. його захопили війська Російської імперії, у складі яких перебували і чорноморські козаки. Після підписання Яського миру (1791 р.) російська влада відносно Аджи-дере мала певні стратегічні плани: на руїнах османського поселення мала постати фортеця, що повинна була протистояти османському Аккерману. 1793 р. імператриця Катерина II підписала два укази про створення військової фортеці та купецького міста Аджи-дере, що мало право на ведення зовнішньої торгівлі. Поряд з цим це de-jure не пройшло перейменування поселення, а «створення» нового населеного пункту на місці старого.

У період з кінця XVIII ст. до середини XIX ст. Овідіополь складався з чотирьох частин: фортеці, середмістя, передмістя і міських хуторів.

Розглянемо розвиток кожного з елементів соціотопографічної структури поселення.

Овідіопольська фортеця розташовувалась на піднесеному березі і до Дністерського лиману спускалась декількома укріпленими терасами та разом з гласісом (пологий насип, що зводився перед ровом або прикритим шляхом) займала територію у 12,3 дес. [5]. За планом 1797 р. там знаходились порохові погребі, артилерійський сарай, провіантський магазин, колодязі, офіцерські, артилерійські і незакінчена комендантська казарми, гауптвахта, будинок для артилерійських офіцерів [6]. Укріплення мала форму прямокутника з двома кутовими бастіонами. В 1790-х рр. сардинський посол де ла Турбіа, перебуваючи в Овідіополі, критично відмітив, що фортеця «по суті – ніщо» [7].

Схожу характеристику подав П. Сумароков, який відвідав місто 1799 р., називаючи Овідіополь «невеликим і погано спорудженим містечком, [де] ... земляна «крепостца» з гарнізоном» [8]. На початку XIX ст. в фортеці розміщувались німецькі колоністи, військовополонені турки з Аккерману і Кілії. Російсько-турецька війна 1806-1812 рр. і Бухарестській мирний договір 1812 р. вирішив долю Овідіопольської фортеці, як військового об'єкта. Вона стала тиловою і жодної військової користі не мала та 1813 р. була списана. Але будівлю фортеці не зруйнували, до неї було переведено заставу Дністровської митної лінії [9].

Як писав сучасник: «не стільки час, скільки рука людини руйнує цю твердиню [колишню фортецю] з лица дністровського лиману» [10]. 1848 р. споруду виставили на продаж зі стартовою ціною у 295 крб. сріблом, але купив її лише через рік одеський купець А. Дедоменік за 3, 001 крб. сріб. [11].

Довкола фортеці в кінці XVIII ст. почалась розбудова. За планом П.Ф. Деволана 1794 р. майбутній Овідіополь мав форму прямокутника

площею у 40 дес., забудова йшла за кварталами. У середмісті запроєктували майдан із церквою, а вже за планом 1797 р. площа збільшилася до 100 дес. [12]

Економічна слабкість місцевого населення, брак фінансування не дозволили повною мірою виконати задум проєктантів. В місті, коли воно отримало право на зовнішню торгівлю, кам'яні соляні магазини, карантинний ринок, збудували пристань, [13]. 1814 р. спорудили кам'яну пристань замість дерев'яної, відкуп від якої надходив до скарбниці міста [14]. Але через відсутність капіталовкладень на її утримання стан пристані став незадовільним, в 1838-1839 рр. її відновили для переправи між Овідіополем і Аккерманом. На цьому маршруті у 1840-х рр. працювали пароплав і шість барж [15]. Для транспортування вантажів використовували дубки і човни. Основними предметами перевезення були зерно і сіль, продукти тваринництва, які йшли в Одесу і Подільську губернію. До Бужаку з Овідіополя транспортували промислові і ремісничі вироби, олію та фрукти.

За структурою землекористування Овідіополь XIX ст. був подібний на звичайне сільське поселення. Місту на 1849 р. було виділено 6625 дес. 139 саж.: міські квартали і хутори міських жителів займали по 0,6% території, церква і кладовище – 0,01%, під валом [колишньої] фортеці – 0,06%, під міськими угіддями і оранкою – 27%, сінокосами – 6,7%, решта землі не використовувалась чи була не придатна [16]. Структура землекористування на 1862 р. виглядала наступним чином: під оранкою і сінокосами – 62,4%, пасовищами (вигоном) – 24,9%, під хуторами, виноградниками і городами – 5,8%, під міськими кварталами та непридатної землі – по 2% [17].

Особливістю Овідіополя в соціотопографічному контексті на початок XIX ст. була присутність двох поселень, частин форштадту фортеці Молдованка і Скурта, які рівною мірою могли претендувати на роль середмістя. Але цю функцію «надано» поселенню Молдованка (Молдова). Воно розташовувалося на степовій височині міста, що впиралося в лиман і мало довжину у версту, а ширину півверсти, та в однойменному яру і спадаючому у нього яру під назвою Аджидерка [18]. Як відмітив М. Наєждін, через середмістя проходила широка вулиця, яка за довжиною була подібна на Ніколаєвський бульвар в С.-Петербурзі [19]. На Молдованці

розташовувались релігійний, адміністративний, навчальний і торговельний центри міста.

Роль передмістя Овідіополя «взяло» на себе поселення Скурта, яке розташовувалося у однойменній балці та тягнулось в ній на 4 версти. Для сполучення двох частин Овідіополя спорудили два дерев'яні мости. Першими мешканцями, судячи з назви, були вихідці з Молдавського князівства. Мешканці Скурти мало чим відрізнялись від жителів Молдованки. Вони займались скотарством, городництвом і садівництвом [20].

На 1795 р. в місті проживали 227 осіб, серед яких міщани-християни складали 50%, купці – 44%, міщани-євреї – 14 (6%) [21]. Населення міста збільшувалося вкрай кволо та в 1809 р. складало тільки 285 осіб (150 чол. і 135 жін.) [22].

Характеристика овідіопольських міщан цього часу була наступною – «безсімейні і... бродяги» [23]. На 1821 р. в місті проживало 1,118 осіб, серед яких християни складали 93%, євреї – 7% [24]. В середині 1820-х рр. чиновник в одному з рапортів писав, що Овідіополь за близьким розташуванням до Одеси «...не може сам собою скласти місто скільки-небудь значуще» [25]. Ф. Вігель в цей же час писав, що місто після зняття карантинної лінії зробилось ледь не передмістям Одеси [26]. В 1830-х рр. ставлення до Овідіополя, як до міста, у сучасників було глузливе («[Овідіополь] призначався не на жарт «містом»») [27].

На 1829 р. в Овідіополі проживало 2,403 особи: міщан було 94%, дворян і чиновників – 2%, духівництва – 1%, поміщицьких селян – 0,8%, купців – 0,7%, різночинців – 0,5%, відставних солдат – 0,2% [28]. 1861 р. населення досягло 3,625 жителів: міщани складали 77,8%, вільні матроси – 17,8%, купці – 1,5%, відставні і безстроково відпущені нижні чини, солдатські дружини і доньки – 1,1%, дворяни – 0,6%, духівництво – 0,6%, колоністи – 0,3%, тимчасово зобов'язані селяни – 0,2% [29].

Про етнічний склад населення відомо вкрай мало. На кінець XVIII ст. більшу частину мешканців складали молдовани, менше було греків, достатньо мало українців і росіян [30]. В етнічній мозаїці Овідіополя в середині XIX ст., на думку В. М. Кабузана, було порівно українського і молдавського населення [31]. Частка єврейського населення міста після закриття митної лінії суттєво зменшилось і на початок 1860-х рр. в місті проживало тільки 85 євреїв [32].

Населення Овідіополя намагались змінити свій соціальний статус, щоб зменшити податкове навантаження. На початку 1830-х рр. одним з легальних шляхів зменшення податків був запис до Дунайського козацького війська. Цією можливістю скористалось 13 сімей міщан [33]. Другим шляхом був вступ до цеху вільних матросів. 1841 р. з овідіопольських міщан до складу вільних матросів перейшли 137 родин (375 чол.) [34]. Місто стало збірним пунктом для цієї професійної групи з усього Тираспольського повіту. 1842 р. «вільні матроси» намагались відділити свою землю від міщанської, беручи на себе зобов'язання платити «скільки потрібно» [35].

На кінець 1850-х рр. вільні матроси в місті володіли 816 дес. землі (12,3% від загальної кількості земельних ресурсів, що були закріплені за Овідіополем) [36]. В період Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр. між вільними матросами і владою відбувся конфлікт, коли начальник 15-ї піхотної дивізії намагався розмістити в їх оселях нижніх чинів дивізії. Спроби опротестувати це рішення, звернення до цивільного губернатора, завершилося підтвердженням рішення військового начальника [37]. Згодом міська влада заборонила вільним матросам мати збірний пункт в Овідіополі [38].

Враховуючи близькість до Одеси і Аккермана промисловість і торгівля в Овідіополі розвивалась вкрай слабо. Попри це в кінці XVIII – на початку XIX ст. в місцевих крамницях продавали продовольство, тканини, мотузки, шкіри, дьоготь тощо. У місті мешкали посередники, які перепродували сіль з Бессарабії місцевим жителям і торговцям з Подільської губернії [39]. На початок 1820-х рр., за свідченням чиновника: 1/8 мешканців була зайнята у промисловості, а 7/8 – у хліборобстві [40]. На 1825 р. в місті діяв завод (профіль не вказаний), 16 лавок, 3 пітейні будинки [41]. 1842 р. працювало 7 лавок, трактир [42]. На 1852 р. зафіксовано роботу 7 лавок, 3 пітейних будинків, трактиру [43]. На 1861 р. в Овідіополі знаходились 14 лавок, чайний заклад, харчевня, 2 постійні двори, 10 винних погребів [44]. Поряд з цим подорожньому не було де переночувати в місті, в якому не було будівлі, що мала б «претензію на назву готелю», та особа, що спізнилася і не вийхала з міста, могла в кращому випадку знайти притулок на ніч в каюті пароплава [45].

Промисловість міста 1861 р. була представлена 23 ремісниками з місцевих міщан та цегляр-

нею, що виробляла до 20,000 цеглин на рік для місцевого споживання, приписані до Овідіополя 11 купців та 4 селян, що торгували, займалися цим заняттям в Одесі. За міськими кварталами розташовувалося декілька млинів, які забезпечували потребу у борошні мешканців Овідіополя.

Забудова міста перебувала у жалюгідному стані, сучасники відзначали, що «єдиною спорудою, що має вигляд будинку, були присутственні місця» [46]. В структурі забудови житлових споруд переважали дерев'яні будинки. На 1848 р. в місті нараховувалося 410 житлових об'єктів, з яких дерев'яні з очеретяними, обмазані глиною, склали 96,8% від загальної кількості всіх споруд, кам'яні – лише 3,2% [47].

Міщанське населення займалося сільським господарством на міській землі. Для цього родина орендувала в міста від 4 до 12 десятин, або займалася скотарством, городництвом, садівництвом і рибальством. Враховуючи близькість Овідіополя до Одеси важливе місце в структурі занять жителів займало «перевезення товарів в різні місця» [48].

Для того, щоб поштовхнути розвиток Овідіополя в 1821 р. владою розроблювався проект розселення на міських угіддях німецьких колоністів з Баварії і Вюртенберга. Ці поселенці мали отримати трохи менше половини міської землі (2000 з 4500 дес.), але через те, що більшість мешканців займалися сільським господарством цей план був згорнутий [49].

Духовні потреби мешканців в кінці XVIII ст. задовольняла стара дерев'яна церква, яка вже 1798 р. вважалася вітхою. Впродовж 1798-1801 рр., з дозволу митрополита Гавриїла (Бонолеско-Бодоні), в Овідіополі збудували соборну церкву Св. Миколая, що розташовувалася на Молдованці. Після пожежі 1821 р. храм був відновлений через два роки. Штат собору складався з 7 осіб: двох священників, диякона, двох дячків, двох пономарів [50]. Юдейська громада міста спорудила для своїх потреб молитовний будинок [51]. Останній спочинок померлі мешканці Овідіополя знаходили на єдиному міському кладовищі, яке розташовувалося за межами міських кварталів.

Владні органи були представлені міською поліцією, що була заснована в Овідіополі 1816 р. з щорічним утриманням у 669 р. 28,5 коп. срібла. Вона розташовувалась у середмісті в одній споруді з приходським училищем. На початок

1860-х рр. міський бюджет складав 2128 крб. На утримання чиновників витрачалося 56% цього бюджету, утримання навчальних закладів – 22%, наймання приміщень для них – 16%, на благоустрій міста – 1,3% від загальної суми [52].

Навчальний заклад в Овідіополі-Приходське училище було відкрито 1 серпня 1813 р. Прохання про це прийняли загальним рішенням мешканців Овідіополя, на що вони зголосилися витратити 500 крб. Щорічно, гроші йшли на утримання навчального закладу, зарплатню вчителю тощо [53]. Будівля відрізнялася від звичайних хат лише «місткістю та шириною стін» [54]. 1826 р. училищі навчався 121 учень [55], на 1844 р. працював вчитель та навчалось 86 учнів [56]. Єврейська громада міста для дітей мала молитовну школу.

Овідіополю належала значна кількість землі, на якій розташовувались декілька хуторів. Дослідники виділяють два основні ареали: Овідіопольські хутори – на правому березі річки Барабой, та Дальницькі хутори – на правому березі річки Дальник. На Овідіопольських хуторах проживало на початок 1860-х рр. 125 міщан обох статей [57].

Про розвиток Дальницьких хуторів відомо вкрай мало. Версія про заснування їх 1833 р. вихідцями з приміського селища Одеського градоначальства Дальника не підтверджується документальною базою, як і думка про те, що майбутні мешканці хуторів прибули сюди з Аккерману та с. Олександрівка у 1850-х рр. [58]. Першими жителями хуторів, вірогідно, були овідіопольські міщани та «десятинщики», які наймали землю у міста для сільськогосподарських робіт. Також жителі міста мешкали біля берегів Дністровського лиману, як зауважив сучасник, «уздовж берега тягнуться зеренця хат, маленьких сіреньких, подібно на зграю диких качок» [59].

Підсумовуючи викладене, бачимо, на прикладі Овидіополя, достатньо типову картину розвитку позаштатних міст Російської імперії. Поряд з цим ринкові відносини, потреба флоту у робочий силі, формували соціальну структуру, утворивши в місті прошарок «вільних матросів». Розвиток торгівлі і промисловості довгий час гальмувався, а основою економічного життя мешканців залишалося сільське господарство.

Джерела і література

1. Овидіополь // Семёнов-Тян-Шанский П. П. Географическо-статистический словарь Российской Империи. В 5 т. – Т. 3. – СПб, 1867. – С. 587-589.
2. Аргатюк С. С. Минувшина багряних степів: Нариси з історії Овідіопольського р-ну / С. С. Аргатюк, І. В. Сапожников. – Одеса: Астропринт, 2007. – 568 с.
3. Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.) / В. М. Кабузан. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 160 с.
4. Серета О. Населені пункти Північно-західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку / О. Серета // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2009. – Вип. 4. – С. 55-72.
5. Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / В. И. Тимофеев. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 73.
6. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14, оп. 1, спр. 1274, арк. 31.
7. Письмо сардинского посла барона де ла Турбия о России // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при московском университете. – М., 1900. – Кн. 4. – С. 18.
8. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму Бессарабии в 1799 году. С Историческим и Топографическим описанием всех тех мест. – М.: Университетская тип-я, 1800. – С. 223.
9. Одесский вестник. – 1836. – № 13. – 12 февраля.
10. Одесский вестник. – 1842. – № 73. – 12 сентября.
11. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). ф. 457, оп 1, Спр. 22, арк. 10 – 10 зв.
12. Тимофеев В. И. Вказ. парця. – С. 157.
13. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1274, арк. 31.
14. Там само, арк. 24.
15. Аргатюк С. С. Вказ. праця. – С. 157.
16. ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 35, арк. 67.
17. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг. – Ч. 1. – Гл. III. – СПб., 1863. – С. 12.
18. Шмидт А. О. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / А. О. Шмидт. – Т. 36. – Ч. 2. – СПб.: Военная тип-я, 1863. – С. 73.
19. Надеждин Н. И. Прогулка по Бессарабии / Н. И. Надеждин // Одесский альманах на 1831. – Одесса, 1839. – С. 313.
20. Овидіополь // Семёнов-Тян-Шанский П. П. Вказ. праця. – С. 588.

21. ДАХО, ф. 22, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 237 – 241.
 22. Аргатюк С. С. Вказ. праця. – С. 156.
 23. ДАОО, ф. 1, оп. 220 (1809 р.), спр. 2, арк. 7 зв.
 24. ДАОО, ф. 1, оп. 218 (1821 р.), спр. 4, арк. 13.
 25. Там само. арк. 2.
 26. Вигель Ф. Ф. Воспоминания / Ф. Ф. Вигель. – Ч. 7. – М.: Универ. тип-я (Катков и К°), 1865. – С. 18.
 27. Надеждин Н. И. Вказ. праця. – С. 317.
 28. ДАОО, ф. 1, оп. 190 (1829-1836 рр.), спр. 25, арк. 28 зв. – 29.
 29. Экономическое состояние... – С. 38.
 30. Сумароков П. Вказ. праця. – С. 224.
 31. Кабузан В. М. Вказ. праця. – С. 73.
 32. Овидиополь // Семёнов-Тян-Шанский П. П. Вказ. праця. – С. 587.
 33. ДАОО, ф. 4, оп. 7, спр. 129, арк. 29.
 34. Там само, ф. 1, оп. 192 (1841 р.), спр. 87, арк. 80.
 35. Там само, арк. 100.
 36. Там само, оп. 197, спр. 370, арк. 56.
 37. Там само, оп. 194 (1856 р.), спр. 544, арк. 17-18.
 38. Там само, оп. 197, спр. 370, арк. 50.
 39. Аргатюк С. С. Вказ. соч. – С. 152.
 40. ДАОО, ф. 1, оп. 218 (1821 р.), спр. 4, арк. 23.
 41. [Штер М.П.] Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год / [М.П. Штер]. – СПб.: тип-я И. Глазунова, 1829. – С. 59 – 60.
 42. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, великого княжества Финляндского и царства Польского, составленные в статистическом отделении совета министерства внутренних дел. – СПб.: тип-я К. Края, 1842. – С. 41.
 43. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, составленные в статистическом отделении министерства внутренних дел. СПб.: тип-я К. Края, 1852. – С. 33.
 44. Экономическое состояние... – С. 39.
 45. Кесслер К. Путешествие с зоологической целью к северному берегу Черного моря и в Крым в 1858 году. – К.: Универ. тип-я, 1860. С. 48.
 46. Надеждин Н. И. Вказ. праця. – С. 317.
 47. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. XI. – Ч. 1. Херсонская губерния. – СПб.: Тип-я департамента ген. штаба, 1849. – С. 224.
 48. Вигель Ф. Ф. Вказ. праця. – С. 11.
 49. ДАОО, ф. 1, оп. 218 (1821 р.), спр. 4, арк. 1 зв – 2, 23.
 50. Штат причтам, состоящих при городских церквях херсонской епархии // Херсонские епархиальные ведомости. – Одесса, 1861. – № 10. – С. 117.
 51. Списки населенных мест Херсонской губернии за сведениями 1859 года. – СПб, 1868. – С. 4.
 52. Экономическое состояние... – С. 39.
 53. ДАОО, ф. 1, оп. 220, (1806 р.), спр. 8, арк. 177, 180.
 54. Надеждин Н. И. Вказ. праця. – С. 317.
 55. Мінц М. О. Початкова освіта першої половини ХІХ ст. на території Херсонської губернії / М. О. Мінц // Південний архів: Зб. наук. праць. Історичні науки. – Вип. 22. – Херсон, 2006. – С. 235.
 56. Херсонские губернские ведомости – 1847. – № 33. – 14 августа.
 57. Овидиополь // Семёнов-Тян-Шанский П. П. Вказ. праця. – С. 588.
 58. Аргатюк С. С. Вказ. праця. – С. 251.
 59. Надеждин Н. И. Вказ. праця. – С. 314.

Гулянович И. М.

Социотопография Овидиополя в дореформенный период

В статье рассмотрена социотопография Овидиополя. Исследованы социально-экономическое развитие, структура землепользования. Выделены особенности социального состава населения, его изменения и трансформация. Рассмотрено формирование социальной инфраструктуры города.

Ключевые слова: социотопография, Овидиополь, Скурта, Молдованка, вольные матросы.

Hulianovych Ihor

Sociotopography of Ovidiopol in the prereform period

A sociotopography of Ovidiopol is considered in the article. The features of the social structure of the population, its changes and transformation are highlighted. Formation of the social infrastructure of the town is considered.

Key words: sociotopography, Ovidiopol, Skurta, Moldovanka, freestyle sailors.